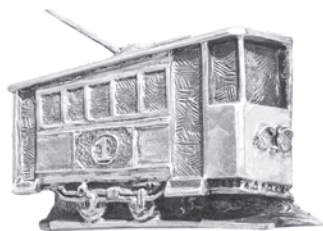

Тетяна Водотика

**ІСТОРІЯ
ПОВСЯКДЕННЯ
КИЇВ. ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ**

Справжня історія

Харків
«ФОЛІО»
2020

ЗМІСТ

Інтро.....	4
Київ і кияни на початку XX ст.: місто, імперія, люди, зміни.....	6
Керування містом	17
Межі міста. Соціальна топографія. Розвиток забудови.....	37
Міська інфраструктура	68
Соціальна інфраструктура: освіта, медицина, садочки.....	89
Робота й заробітна плата: де працювали кияни.....	121
Соціальна структура. Нерівність і конфлікти.....	136
Поїсти, одягнутися. Базові потреби киян	160
Про те, що й не мріялось... Індустрія розваг.....	171
Київ як туристичний центр	204
Етнічне розмаїття Києва. Ресурс зростання чи конфлікт?	221
Післямова	250

ІНТРО

Початок ХХ ст. — час потужних і помітних змін у житті багатьох міст на території України, до того ж як тих, що були під владою царя в Австро-Угорській імперії, так і тих, що були під владою царя в Російській імперії. Всі ці міста переживали схожі назагал процеси — економічний бум (або, навпаки, стагнацію, якщо залізниця та нові логістичні маршрути оминали місто), приплив населення із сіл, розширення міських кордонів, бурхливі будівництва, появу нових промислових об'єктів.

Технології індустріальної доби руйнували звичний світ. Однак на зміну йому приходив новий — зручніший і навіть безпечніший, з освітленими та брукованими вулицями, міськими комунікаціями — трамваєм і каналізацією, розвагами — сінематографом, цирком і ролердромом.

Проте таке прекрасне життя було доступне не всім. Були також селяни, які приїхали на заробітки й не могли скористатися перевагами нової епохи. Вони не знали про користь щеплень, вартість життя в місті й особливості відносин із роботодавцями. Конфлікти — звичний супутник прогресу та розвитку. І від їх (не) вирішення врешті й залежить — чи цей прогрес і розвиток іде на користь.

Формальні часові межі цієї книжки — 1900–1914 рр. Це останні півтора десятиліття «довгого ХІХ ст.». Цей евфемізм покликаний позначити тривалість процесів індустріалізації, урбанізації, становлення націй та модерної інфраструктури, якими характерне ХІХ ст. Умовний старт ХІХ ст. — у 1789 році, разом із початком Французької революції, а закінчилось у 1914-му, з початком Першої світової війни.

Тож зрозуміло, аби пояснити та проілюструвати повсякденне життя в 1900–1914 рр. так чи інакше доведеться виступати за ці окреслені часові рамки.

Київ у ці роки столицею не був. Хоча не був він і пересічним містом величезної Російської імперії. Київ був адміністративним центром Київської губернії та Київського, Волинського й Подільського генерал-губернаторства. Також це був економічний і фінансовий центр («цукрова столиця»), потужний транспортний вузол, осередок освіти (тут був Київський університет, Київський політехнічний інститут, низка училищ) і культурного життя.

Також Київ зберігав символічне значення як історичний центр і для українців (які саме почали усвідомлювати себе нацією), і для імперії (яка приміряла на себе шати наступниці Русі).

Київ переживав потужні зміни. І кияни — теж. У повсякденних історіях київського життя початку ХХ ст. можна знайти безліч цікавинок, аналогій, рішень, може, навіть джерел натхнення.

У цій книжці ми торкнемося найрізноманітніших аспектів київського щоденного життя, спробуємо показати як фасад, так і «задній двір». Спершу опишемо контекст: які глобальні тренди, що визначали щоденне життя киян; невидимі процеси, що змінювали видиму реальність. Далі піде мова про межі міста та еволюцію його забудови і з'ясується, що руйнування історичного спадку та хижацькі девелопери — це ознака не тільки ХХІ ст. Яким чином частини міста були пов'язані між собою — поговоримо в сюжетах, присвячених транспорту та комунікаціям. Одяг, їжа, заробітки — це також важливі структурні елементи книги, як і насолоди та дозволля, соціальні проблеми. Поговоримо й про конфлікти та їх наслідки. Врешті, ми показуємо Київ напередодні не так Першої світової війни, як революції 1917–1921 рр., національно-визвольних змагань за українську державність.

КИЇВ І КИЯНИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: МІСТО, ІМПЕРІЯ, ЛЮДИ, ЗМІНИ

На початку ХХ ст. центральні вулиці Києва були так само заповнені людьми та рухом, як і сьогодні. Достоту, як і сьогодні, Київ був містом можливостей, центром тяжіння, магнітом для сотень і тисяч людей, які шукали кращої долі, комфорту й заробітків.

Важливо розуміти, чим і яким був Київ на початку ХХ ст. Тут уже стояв пам'ятник Богдану Хмельницькому, сяяли бані Софії, Михайлівського Золотоверхого та Володимирського соборів, працювали Київський університет і Київський політехнічний інститут, була споруджена будівля Педагогічного інституту, де в майбутньому, в 1917–1918 рр., засідатиме Українська Центральна Рада, та будівля Театру опери та балету, де проходило Трудовий конгрес України наприкінці січня 1919 року. Однак це все буде згодом.

До 1917 року Київ насамперед був імперським містом. В епоху Російської імперії не було українців чи росіян чи поляків — були піддані імператора, царя-батюшки. Не було Києва — столиці України. А був Київ — центр Київської губернії, однієї з 50 інших губерній. Був Київ — центр Південно-Західного краю (якщо дивитися з Петербурга). Був Київ — центр Київського, Подільського й Волинського генерал-губернаторства¹. Одного з десятка інших генерал-губернаторств.

Той факт, що Київ був центром двох адміністративно-територіальних одиниць суттєво впливало на повсякдення міста. Десятки чиновників потребували квартир, харчування, зв'язку, розваг. Не в останню чергу завдяки стратегічній важливості місто отримало залізничне сполучення. З іншого боку, та сама стратегічна важливість Києва зумовила будівництво та реконструкцію Київської фортеці. Її військова цінність була доволі сумнівна — фортеця ніколи не знала битв. Зате цілком очевидною була її «зайвість» для нормального просторового розвитку міста.

Розвиток Києва на зламі століть — гармонійне поєднання історичного спадку й динамічної відкритості модерного індустріального міста.

¹ Київське, Подільське й Волинське генерал-губернаторство — адміністративно-територіальна та політична одиниця Російської імперії в 1832–1914 рр., до якої входили території трьох губерній Правобережної України — Київської, Подільської та Волинської.

Демографічне зростання

Слід сказати, що далі в тексті нам часто траплятиметься дата 1897 рік: 28 січня 1897 року в Російській імперії було проведено перший (і останній) загальний перепис населення. Це така своєрідна точка відліку, моментальна світлина імперії та Києва як його частини — для десятків істориків, і для нас також. Звернення до даних перепису — щодо етнічної та соціальної структури, кількості населення, рівня міграцій — дасть змогу оцінити зміни, які відбувались у Києві на початку ХХ ст.

За переписом 1897 року населення Києва становило 247,7 тис., він був другим містом підросійської України. Першість тримала Одеса — 403 тис. Перед Першою світовою війною міста помінялися місцями: тепер Київ був найбільшим містом України з населенням 595 тис. Зростання становило 140% (динаміку зростання наведено на *рис. 1*).

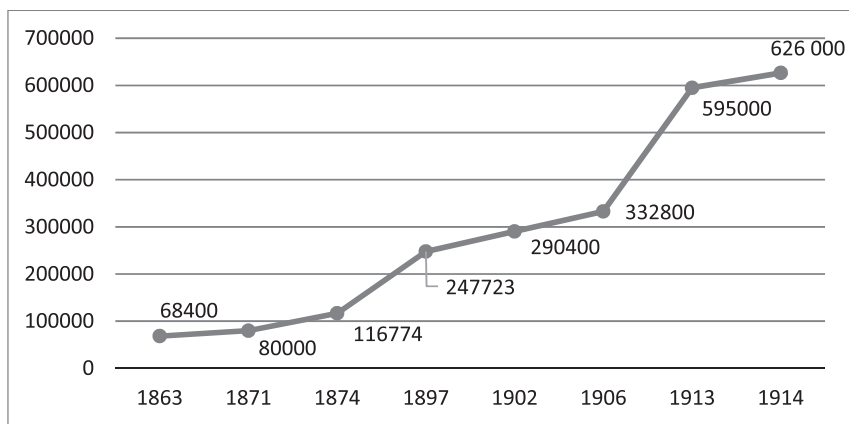

Рис. 1. Зростання населення Києва (з передмістями), 1863–1914 рр.

Перепис 1897 року також показав, звідки приїздили в Київ: 12–15% були мігрантами із самої Київської губернії, а близько третини — з найближчих інших губерній.

Зростання кількості киян зумовило фізичне розростання міста — всім цим людям десь потрібно було жити й заробляти на життя. Вони приїздили працювати, і це створювало кумулятивний ефект — пра-

цівники потребували їжі, одягу, житла, хатнього начиння тощо. Тобто постійно розширювався ринок споживання та ринок робочих рук. Усі приїжджі були водночас і продавцями (своєї праці та знань), і покупцями (товарів і послуг, які пропонувало місто). Ці потреби й торгівля хлібом, лісом, цукром створювали економічну нішу середнього та дрібного бізнесу.

Зважаючи на інтенсивність, форму й розміри, міграція мала довготривалий і короткотривалий вплив на потенціал міст. Довготривалі наслідки пов'язано з поширенням модерного соціального простору — нові (кількісно та якісно) можливості й потреби, якість життя, тип родини і відтворення населення, зростання підприємницького потенціалу тощо.

Короткотермінові впливи міграції та швидкі наслідки урбанізації були більш неоднозначними. До позитивних результатів слід зарахувати пришвидшення розвитку передових галузей, підвищення рентабельності виробництва, зростання місцевих бюджетів і попиту на житло, послуги тощо. Негативні наслідки також були і не менш очевидні — стрімке накопичення соціальних проблем (бідність, хвороби, злочинність) і зростання напруги, збільшення нерівності та незадоволеності, загострення міжетнічних й інших суперечностей. Київ зіткнувся з усіма цими наслідками — з позитивних отримував зиск, наслідки негативних впливів мав нівелювати шляхом продуманої соціальної політики на локальному рівні.

Однак що ж змушувало людей покидати звичні місця? Відповідь буде звична й вічна для всіх часів — пошуки кращої долі та можливостей для самореалізації (хоч тоді, можливо, й не мислили такими категоріями).

Підприємницький центр

Київ став центром тяжіння підприємництва та трудових ресурсів усього правобережного регіону. У 1870 році тут з'явився перший залізничний вокзал (у стилі стриманої англійської готики) і будівля міської думи (у стилі бароко). Це значно спростило логістику і на персональному рівні, і на рівні фірм. До того ж традиційні «биті шляхи» теж нікуди не поділися. Таким чином, сформувався потужний транспортний вузол, перевалочний пункт цукру й іншої сировини, що стало

перевагою для бізнесу та економіки міста. Додавали бонусів Києву як бажаному місцю проживання й розвинута міська інфраструктура (яка — ми побачимо далі — постійно розвивалася), наявність працівників (які приїздили тією самою залізницею або приходили пішки), місткий міський ринок (сформований тими самими мігрантами).

Будівля міської думи
З фондів ДНАББ імені В. Г. Заболотного

Не останню роль зіграла й фінансова сфера, що формувалася буквально на очах. Київ посів перше місце у фінансовому світі Правобережжя та України. У 1912–1913 рр. київські банки проводили 30% операцій усіх банків підросійської України, випередивши одеські (15–16%), харківські (12–15%) і катеринославські (11%).

Інтенсивна міграція до міста підприємців Правобережжя й іноземців вела не лише до появи нових форм бізнесу, а й виникнення перших в імперії монополій. Так, Київ протягом останньої чверті ХІХ ст. став «цукровою столицею імперії», що підсилило його надрегіональне значення. Врешті, в Києві сформувалася соціальна група підприємців, яких, безсумнівно, можна вважати елітою.

Однак не все було райдужно в старовинному Києві, який шукав і знаходив своє нове модернове обличчя. Економічне лідерство тягло за собою наростання соціальної напруги та конфліктів — між роботодавцями та робітниками, між різними етнічними групами.

Соціальні конфлікти між підприємцями та робітниками були звичним явищем. Між ними панували відносини залежності й патерналізму, спричинені та посилені низькими заробітками, поганою (чи взагалі відсутньою) освітою, незнанням і неготовністю робітників захищати свої права. Хоча спроби знайти баланс інтересів часом були успішними, але тривалого соціального й етнічного миру це не приносило. А втім, навряд це було можливим у той час, коли вся імперія потерпала від тих самих хвороб зростання — соціальної несправедливості, ксенофобії, правового нігілізму та патерналізму.

Київ як поле битви

Слід також пам'ятати, що на початку ХХ ст. незалежної української держави не існувало, а українська нація тільки віднаходила себе. А от інші нації вже мали свою державність — у минулому чи в теперішньому (для початку ХХ ст. звісно). І для них Київ також був важливий. Ідеться про поляків і росіян. Лідерами в маркуванні Києва як «свого» міста вела звісно титульна імперська нація — росіяни. Київ став полем позначення історичної спадщини та героїв Київської Русі — мова йде про хрещення та князя Володимира Великого. Стверджувалося виключне право росіян на це минуле. Спорудження пам'ятника Володимирі та Володимирського собору — яскраві симптоми хвороби «Русь — російська», якою, втім, раді були захворіти більшість киян.

На зламі ХІХ–ХХ ст. Київ був також найбільшим на українській території центром польського інтелектуального життя та культурно-просвітницького руху. Наприклад, 1906 року було офіційно зареєстровано Польське товариство просвіти *Oświata* («Освят»), метою якого проголошувалося піднесення культури всіх верств польського населення шляхом поширення освіти рідною мовою на теренах Києва та Київської губернії. На вулиці Фундуклеївській, 26 пані Олецька утримувала приватну бібліотеку-читальню, де час від часу відбувалися публічні лекції польською мовою. Функціонували Київський польський жіночий гурток, Польське гімнастичне товариство м. Києва (вул. Лютеранська, 32) Київське польське товариство любителів мистецтва, в місто приїздили на гастролі польські трупи, з 1912 року при Київському польському громадському зібранні «Огниво», розташованому по вулиці Хрещатик, 1, діяла постійна польська трупа, утримання якої коштувало до 2000 руб. щомісяця...² Активна й небідна польська громада віднаходила та вбудовувала свій голос у київський багатоетнічний хор.

Здавалося б, у поляків й українців — спільний ворог, але... Зрозуміле бажання поляків відновити державність наштовхувалося на зростання українського руху, адже українці більше не хотіли бути її частиною. Гасло польського повстання 1863 року «За нашу і вашу свободу» підзабулося. На цих протиріччях імперія час від часу намагалася

² Іваненко О. Культурно-освітнє життя поляків на теренах Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторства (остання третина ХІХ — початок ХХ ст.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — 2015. — Вип. 24. — С. 26–44.

грати, копіюючи римське «поділяй і володарюй». Вічна тактика на початку ХХ ст. попри періодичні успіхи не врятувала Російську імперію.

Імперія послідовно й натхненно протистояла польському й українському національним рухам. Поліцейське переслідування за участь у національних рухах стало нормою життя Києва та ресурсом для місцевих новин.

Українське мало буквально виборювати своє право на існування. Валуєвський циркуляр і Емський указ стали чи не найзнаменитішими нормативно-правовими актами тієї доби. Однак були ще й інші: 1892 року було заборонено переклади з російської на українську, а 1895-го — видання українськомовних дитячих книжок.

Утім, саме початок ХХ ст. приніс у цьому питанні певні зміни. Стало зрозуміло, що обмеження сфер функціонування української мови суперечить загальному курсу лібералізації в імперії. У 1905 році було очевидним, що заборонні рішення мають геть протилежний ефект. Освічені українці своє право на мову й культуру реалізували на теренах іншої держави, ще й суперниці, конституційної Австро-Угорщини, що завдало шкоди міжнародному авторитетові Росії. Того самого року імперська Академія наук визнала, що держава в посяганні на елементарне громадянське право — розмовляти рідною мовою, мати власну літературу — викликає неповагу до себе³. Отже, українська мова та українська справа отримали «послаблений режим» і шанс на більш повноцінний розвиток. Утім, це тривало недовго. Адже — ми пам'ятаємо — Київ був важливим місцем для російського імперського проєкту, «матір'ю міст руських». Тож тут не бракувало російських націоналістичних організацій і відповідно налаштованих осіб.

Тисячу дев'ятсот дев'ятого року київський окремих цензор з іноземної цензури С. Н. Щоголев за політичної підтримки діячів «Киевского клуба русских националистов»⁴ склав доповідну записку «О поль-

³ Шандра В. Мова як засіб формування національної ідентичності // Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Г. Боряк; упоряд. Г. Боряк, В. Баран, Л. Гіцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найдено, В. Шандра; НАН України, Ін-т історії України; Укрдержархів, ЦДІАК України. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. — С. X–XXXII.

⁴ Київський клуб російських націоналістів — антиукраїнська організація, яка діяла у Києві протягом 1908–1917 років. Налезала до «Російського національного союзу». Її члени вважали українську мову жаргоном, а українську історію — вигадкою. До клубу входило чимало представників київської інтелектуальної та культурної еліти.

ских и малорусских просветительных обществах». На початку січня 1910 року київський цивільний губернатор О. Гірс відправив її до Петербурга. На підставі доповідної записки 20 січня 1910 року тодішній прем'єр Петро Столипін підписав циркуляр, згідно з яким мала бути припинена реєстрація «інородчеських», зокрема й українських національних, культурно-просвітницьких товариств. Вони нібито становили загрозу для громадської стабільності та державної безпеки. Згідно з циркуляром, діяльність уже чинних товариств була припинена. Тож український рух (як і решта інших) знов було заборонено⁵.

Наростання імперського тиску та поширення шовіністичних настроїв у Києві, звісно, не зупинило рух українського народу до власної держави, хоча й сповільнило його. Проте це застерігає нас — Київ аж ніяк не був монолітним у своїх політичних переконаннях. І на початку ХХ ст. проукраїнськи налаштованих киян було не так і багато як для історичної столиці України. І хоча в той час соціологічних опитувань не проводили, було б цікаво знати, кого серед киян було більше — російських чи українських націоналістів?

А втім, 100-тисячна демонстрація під синьо-жовтими прапорами в Києві на Софійській площі 19 березня 1917 року продемонструє, чий Київ насправді

⁵ Шандра В. Мова як засіб формування національної ідентичності // Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Г. Боряк; упоряд. Г. Боряк, В. Баран, Л. Гіцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найдено, В. Шандра; НАН України, Ін-т історії України; Укрдержархів, ЦДІАК України. — К. : Ін-т історії України НАН України, 2013. — С. X–XXXII.